

ҚЎШМА СЎЗ КОМПОНЕНТЛАРИ ХУСУСИДА

*Туробов Абдурайим Маликович,
Самарқанд давлат чет тиллар институти доценти*

Калит сўзлар: чатишма, аббревиация, қисқартма, семантик компрессияси.

Қўшма сўз компонентлари ўртасидаги синтактик муносабат ва семантик муносабат кичик синтаксис масалалари тавсифи нуктаи назаридан шартли равишда ўрганилади. Айнан шу мақсадда қўшма сўзлар сўз бирикмаларининг, баъзан эса гапнинг семантик компрессияси хусусида ҳам мулоҳаза юрита оламиз.

Қўшма сўз компонентларининг синтактик муносабати, гарчи у аксарият ҳолларда сўз бирикмасининг семантик компрессияси бўлса ҳам, сўз бирикмалари компонентларининг синтактик муносабатидан фарқ қилади. Фикр далили учун А.Н.Гвоздев берган қуйидаги мисолларга мурожаат этамиз: *рыболовства–рыболов, сталеварение–сталевар*. Бу ўринда берилган қўшма отларда объект ва ҳаракат муносабатлари ўз аксини топганини кўрамыз. Бироқ шуни ҳам айтиш керакки, объект билан ҳаракат ўз-ўзича муносабатга кириша олмайди. Бунда яширин ҳолда келаётган субъект ҳам қатнашади ва натижада объект–ҳаракат–ижрочи тўғрисида синтактик боғланиш тасаввур этилади.

1989 йилда В. А. Белашапкова таҳрири остида чоп этилган “ Ҳозирги рус тили” дарслигида қўшма сўзларнинг аффиксиз шаклланивчи ходиса сифатидаги тавсифи берилди. Мазкур ишда аффиксиз шаклланивчи ясама сўзлар тўртга бўлиб ўрганилади:

1) Сўзларнинг соф қўшилиши; 2) чатишма 3) аббревиация; 4) қисқартма (усечения) (1.214).

Мазкур аффиксиз шаклланивчи ясама воситалардан биз, асосан, соф қўшилиш ва чатишмага эътибор қаратамиз, зотан, улар қўшма сўзларни тақозо этади.

Мазкур дарсликда сўзларнинг соф қўшилиши боғланиш ҳамда эргашиш орқали содир бўлиши мумкинлиги қайд этилади: *чёрно-белый, диван-кровать; водонепроницаемый, засухоустойчивый.*

Чатишиш усулида шаклланивчи қўшма сўзларга қуйидаги мисоллар берилди: *быстрорастворимый, долгоиграющий*. Чатишиш ҳолатида шаклланивчи қўшма сўзлар, одатда, сўз бирикмаларининг муқобили бўла олади (1.313).

Н. М. Шанский ва А. Н. Тихоновларнинг қайд этишларига кўра, икки ёки ундан ортиқ ўзакнинг қўшилишидан ташкил топган қўшма сўзлар ичида ҳозирги рус тилида от ва сифат туркумларига тегишли сўзлар анча сермахсул саналади. Бундай усул билан янги феъллар умуман ясалмайди (3.68).

Ҳозирги ўзбек тили материалида ҳам қўшма сўз мавзуси анча мукамал ўрганилган. Бунда, айниқса, қўшма отлар ва қўшма сифатлар ясаши масаласига жиддий эътибор қаратилганини кўрамыз. М.Мирзаев, С.Усмонов ва И.Расуловларнинг “Ўзбек тили” (1996) дарслигида қўшма от ва қўшма сифатларнинг компонентлари ўртасидаги синтактик (микросинтагматик) муносабат қай тарзда шаклланиши ва уларнинг турлари яхши изоҳлаб берилган.

Дарсликда кўрсатилишича, қўшма отлар компонентлари ўртасида қуйидаги синтактик муносабатлар қайд этилади:

1. Аниқловчи – аниқланиш: *оққуш, учбурчак,*

2. Эга – кесим: *сойкелди, қорёғди.*

3. Тўлдирувчи- кесим: *муз ёрар, отбоқар.*

4. Ҳол – кесим: *босволди, олибсотар.*

5. Кесим (гап) – ундалма: *уртўқмоқ, ёрилтош.*

Кўшма сифатларда:

1. Эга-кесим: *бахтиёр.*

2. Аниқловчи – аниқланиш: *нимжон, нимранг.*

3. Тўлдирувчи – кесим: *тинчликсевар.*

4. Ҳол – кесим: *эртапишар* (4.118). Бу ўринда шу нарса ҳарактерлики, айни пайтда кичик синтаксисда ўрганилиши лозим бўлган аниқловчи-аниқланиш, тўлдирувчи – кесим, ҳол – кесим, кесим – ундалма тарзида синтактик муносабатларга жиддий аҳамият берилган. Бу жуда муҳимдир, зотан, сўз сатҳида бу сингари синтактик муносабатлар, ҳатто эга билан кесим ўртасидаги муносабат мавжудлиги бугунги кунда сўз синтаксисининг илмий асосланиши учун имконият яратмоқда.

Аслини олганда, бундай синтактик муносабатлар катта синтаксис текширув объекти–гап сатҳида ҳам кузатилади. Бирок, кичик синтаксис текширув объекти – ясама сўзларда масала тавсифи статик ҳарактерли эканлиги билан ажралиб туради. Гап компонентларининг синтактик муносабатлари эса ҳар доим динамик ҳарактерлидир.

А.Ғуломовнинг қайд этишига кўра, кўшма сўз бир бутун лексик маъно – бир мураккаб тушунча ва яхлит шаклланиш – грамматик структурасининг ҳам яхлитлиги, фонетик бутунлик билан ҳарактерланади, демак, у бир сўздир, унинг компонентлари-қисмлари орасида грамматик алоқа йўқ (лекин семантик алоқа бор) (5.33).

А.Ғуломовнинг фикрига кўшилиш мумкин. Айниқса, кўшма сўз компонентлари ўртасида семантик алоқа мавжудлиги муҳимдир. Албатта, ҳар қандай икки сўзни кўшиб сўз ясаб бўлмайди. Сўз ясаши жараёнида ўзаро муносабатга киришаётган сўзлар семантик дистрибуция қамровида бўлади. Бирок, олимнинг кўшма сўз қисмлари орасида грамматик алоқа, яъни синтактик алоқа

йўқлиги ҳақидаги фикри, назаримизда, бир оз изоҳталаб кўринади. Чунки, кўшма сўзнинг ички структурасига мурожаат этадиган бўлсак, у ҳолда унинг компонентлари ўртасида юқорида эслатиб ўтилган аниқловчи-аниқланиш, тўлдирувчи-кесим, ҳол-кесим ва ҳ.к. тарзидаги микросинтактик муносабат мавжудлиги кўзга ташланади. Бизнингча, кўшма сўзларда ифодаланадиган маъно яхлит ҳолда идрок этилади. Уни қисмларга бўлиб бўлмайди. Синтактик нуқтаи назардан эса кўшма гап қисмларини яширин алоқада дейиш мумкин. Бу ўринда юқорида эслатиб ўтилган атама –предикат тушунчаси қўлланилиши мумкин.

А.Ҳожиёв ўзбек тилида композиция ёки синтактик усул билан сўз ясаш, яъни кўшма сўзлар ясаши масаласига ижобий ёндашмайди. Олим бу ҳақда қуйидагиларни таъкидлайди: “Ўзбек тили сўз ясашига оид ишларнинг ҳаммасида сўз ясашнинг композиция усули қайд этилади ва у сўз ясашнинг маҳсулдор усули сифатида таърифланади. Бирок ҳодисага бевосита ўзбек тилининг ўз материалидан келиб чиқиб ёндашилса, бу тилда сўз ясашнинг “композиция усули” деб аташ мумкин ва лозим бўлган усули йўқлиги маълум бўлади” (6.8).

А.Ҳожиёвнинг фикрига кўра, ўзбек тилида икки мустақил сўз маълум грамматик шаклда бирикади ва бирикувчи сўзлар ўртасида грамматик алоқа борлиги сезилиб туради. Бундай бирикиш боғланиш натижасида луғавий бирлик, яъни лексема эмас, балки синтактик бирлик сўз бирикмаси ёки гап шаклланади (6.9).

Олимнинг фикрига кўра, *сувчи, текисла* сўзларидаги “-чи” ва “-ла” сўз ясовчи, “кўшма сўз” деб аталувчи сўзларда бундай ҳолат йўқ. Қирқ бурун, ит бурун, бойўғли, қирқ оғайни кабиларда сўз ясовчи қисм бирлик йўқ. Бинобарин улар сўз ясаши таркибига эга эмас ва бу сўзларнинг ясаши усули бор, улар бир усулда ясалган сўзлар дейиш мумкин эмас (6.9).

Кўринадики, А.Ҳожиёвнинг композиция усули билан сўз яшаш масаласига эътирозлари жиддий. Ҳатто бунга муносабат билдириш ҳам қийин кўринади. Юқорида келтирилган олимлар фикрларида кўшма сўз компонентлари ўртасида грамматик муносабат йўқлиги (А. Фуломов) таъкидланган бўлса, А.Ҳожиёв аксинча, айти пайтда грамматик муносабат мавжудлигини ва шу боис кўшма сўзлар ҳақида эмас, бу ўринда балки сўз бирикмаси ёки гап хусусида сўз юритиш лозимлигини қайд этмоқда.

А.Ҳожиёвнинг кўшма сўз компонентлари ўртасида грамматик муносабат мавжудлиги ҳақида билдирган фикрига тўлиқ қўшиламиз. Кўшма сўзларнинг сўз бирикмаси ва гапга нисбат қилиниши ҳам, бизнингча, илмий асослидир. Бироқ кўшма сўз компонентлари ўртасидаги грамматик муносабат жонли эмаслигини ҳам ҳисобга олмоқ лозим кўринади. Аввал эслатиб ўтганимиз сингари, бундай грамматик муносабат динамик характерли эмас, балки статик характерлидир. Кўшма сўз тарзида ўрганиб келаётганимиз гап моделидаги сўзларга эътибор берганимизда буни тўлиқ эътироф этиш мумкин: *Келдиёр, Сойкелди.*

Фикримиз далили учун Ю.С.Масловнинг бу хусусда билдирган мулоҳазаси эътиборга моликдир. Унга кўра, кўшма сўзлар компонентлари ўртасидаги грамматик муносабат статиклиги, бундай муносабатни “тошга” айланган, қотиб қолган дейиш мумкин.

Айти пайтда берилган сўзларни том маънодаги гап билан қиёслаш қийин. Чунки гап ҳар доим воқеликка муносабат билдириб предикативлик ифодалайди. Айти пайтда эса, яъни кўшма сўзда бу ҳақда сўз юрита олмаймиз. Бунда атомарпредикативлик ходисаси кўзга ташланади. Бундан ташқари, кўшма сўзларнинг мазмуний жиҳатига эътибор қаратганимизда, уларнинг яхлит бир маънони англатиб, бўлинмас ҳолда келиниши кўрамиз. Уларнинг сўз бирикмаси ёки гапга нисбат қилиниши эса табиийдир. Буни кўшма сўзларнинг ички структуралари тақозо этади. Агар масала тавсифига кичик ситаксис тамойиллари нуқтаи назаридан ёндашадиган бўлсак, у ҳолда кўшма сўзларнинг ясалган ёки ясалмаганлиги аҳамият касб этмайди. Зотан, бунда муайян текширув объекти-кўшма сўз назарда тутилади, холос.

Адабиётлар:

- 1.Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык. – М. 1973.-С. 218.
- 2.Современный русский язык. – М., 1989.-С.312-316.
- 3.Шанский Н. М., Тихонов А. Н. Современный русский язык. -М.,1981. – С.68.
- 4.Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – Тошкент, 1996, 118-бет.
- 5.Фуломов А. Сўз ясаши// Ўзбек тили грамматикаси. Морфология. –Тошкент, 1975, 33-бет.
- 6.Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясаши тизими. – Тошкент, 2007, 8-бет.

Туробов А. О компонентах сложных слов. В статье освещаются вопросы синтаксических и семантических отношений между компонентами сложных слов с точки зрения малого синтаксиса.

Turobov A. On components of compound words. The article is about components of compound words. Syntactic and semantic relations between elements of compound words are discussed in the article.